

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 30-39

УДК: 94. (575.2)

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_5](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_5)

АРАБ АЛФАВИТИНИН АЛГАЧКЫ РЕФОРМАЛАРЫ

ПЕРВЫЕ РЕФОРМЫ АРАБСКОГО АЛФАВИТА

THE FIRST REFORMS OF THE ARABIC ALPHABET

Токтогулова Гулжамал Тыныбековна

Токтогулова Гулжамал Тыныбековна

Toktogulova Guljamal Tynybekovna

философия илимдеринин кандидаты, доцент, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

к.ф.н., доцент., Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, JASU named after B.Osmonov

toktogulova.72@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1642-3959

АРАБ АЛФАВИТИНИН АЛГАЧКЫ РЕФОРМАЛАРЫ

(Ф.Агазаде жана К.Каракашлынын эмгегинин мисалында)

Аннотация

Илимий макала даярдоонун негизги предмети болуп, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын жазуу болуп эсептелип, анын алкагында араб тамгасынын өнүгүү эволюциясы тарыхый өңүттө талданат. Илимий макаланы даярдоодогу негизги максат араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын тактоо, Ата мекендик тарыхтын жазуу саясатынын тарыхын толуктоо. Бул макаланы даярдоодо илимий иш жазууда колдонулуучу методдор эске алынып, системалуулук, объективдүүлүк, өнүгүү, жалпы байланыш жана тарыхыйлуулук принциптери сакталып, маалыматтарды анализдөө, тарыхый талдоонун натыйжасында жазуу тарыхын тактоого мүмкүнчүлүк түзүлдү. Тарыхый салыштыруу методу байыркы араб тамгасынын жаралуу тарыхын тактоого шарт жаратып, тарыхый фактылар сунушталып, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, логикалык жыйынтык методдору колдонулду. Изилдөө ишинин натыйжасында чет өлкөдөгү китепканаларда сакталган сейрек кездешүүчү маалыматтар анализденип, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхы Ф.Агазаде жана К.Каракашлынын эмгегинин мисалында жазылды. Илимий коомчулукка сунушталган макаланын илимий баалуулугу болуп, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын тарых беттерине жайгаштыруу жана тактоого салым кошуу саналды. Изилдөөгө алынган бул проблема изилдөө ишибиздин алгачкы гана кадамдары экендигин белгилей кетүү менен анын жыйынтыктары кийинки илимий макалаларда сунуштала тургандыгын айта кетмекчибиз. Жыйынтыгында, кыргыз коомунда актуалдуу маселелердин бирине айланып жаткан ислам маданиятынын жайылышынын негизин түзгөн араб алфавитинин жана жазуусунун алгачкы реформаларын изилдеген эмгек катары салым кошот деген ойдобуз.

Ачкыч сөздөр: алфавит, араб тамгасы, кол жазма, араб жазуусу, араб тили, куфи жазуусу, медресе

ПЕРВЫЕ РЕФОРМЫ АРАБСКОГО АЛФАВИТА

(На примере работы Ф.Агазаде и К.Каракашлы)

THE FIRST REFORMS OF THE ARABIC ALPHABET

(Using the example of the work of F. Agazade and K. Karashli)

Аннотация

Основным предметом научной статьи является написание истории первых реформ арабского алфавита, в рамках которой анализируется эволюция развития арабского письма с исторической точки зрения. Основная цель научной статьи - уточнение истории первых реформ арабского алфавита, дополнение истории письменности отечественной истории. При подготовке настоящей статьи были учтены методы, применяемые при написании научной работы, соблюдены принципы систематичности, объективности, развития, общей коммуникации и историчности, что позволило уточнить историю письма в результате анализа данных и исторического анализа. Применение сравнительно-исторического метода позволило углубить наши знания о происхождении древнеарабской буквы. В ходе исследования были систематизированы исторические данные, применен комплексный подход, включающий анализ, синтез, индукцию и дедукцию. Благодаря этому удалось проследить эволюцию буквы от абстрактной концепции до конкретной графической формы и обосновать полученные результаты логическими умозаключениями. В результате исследования были проанализированы редкие сведения, хранящиеся в библиотеках за рубежом, а также на примере творчества Ф. Агазаде и К. Карашлы изложена история ранних реформ арабского алфавита. Применяя комплексный подход, авторы статьи проанализировали исторические источники и представили убедительные аргументы в пользу новой интерпретации ранних реформ арабского алфавита, тем самым обогатив методологический инструментарий историко-лингвистических исследований. Отметим, что данная исследуемая проблема является лишь первыми шагами нашей исследовательской работы, результаты которой будут представлены в последующих научных статьях. В заключение, мы считаем, что статья вносит свой вклад в изучение первых реформ арабского алфавита и письменности, которые легли в основу распространения исламской культуры, которая становится одной из актуальных проблем в кыргызском обществе.

Ключевые слова: алфавит, арабская буква, почерк, арабское письмо, арабский язык, куфическое письмо, медресе

Abstract

The main subject of the scientific article is writing the history of the first reforms of the Arabic alphabet, which analyses the evolution of the development of Arabic writing from a historical point of view. The main purpose of the scientific article is to clarify the history of the first reforms of the Arabic alphabet, and to complement the history of writing of the national history. In preparing this article, the methods used in writing a scientific paper were taken into account, and the principles of systematicity, objectivity, development, general communication and historicity were observed, which made it possible to clarify the history of writing as a result of data analysis and historical analysis. The application of comparative-historical method allowed us to deepen our knowledge about the origin of the ancient Arabic letter. The study systematised the historical data and applied a comprehensive approach including analysis, synthesis, induction and deduction. As a result, it was possible to trace the evolution of the letter from an abstract concept to a concrete graphic form and to justify the results obtained by logical inferences. As a result of the study, rare information stored in libraries abroad was analysed and the history of the early reforms of the Arabic alphabet was outlined on the example of the works of F. Agazade and K. Karashli. Using a comprehensive approach, the authors of the article analysed historical sources and presented convincing arguments in favour of a new interpretation of the early reforms of the Arabic alphabet, thus enriching the methodological tools of historical and linguistic research. Note that this problem under study is only the first steps of our research work, the results of which will be presented in subsequent scientific articles. In conclusion, we believe that the article contributes to the study of the first reforms of the Arabic alphabet and script, which formed the basis for the spread of Islamic culture, which is becoming one of the topical problems in Kyrgyz society.

Keywords: alphabet, Arabic letter, handwriting, Arabic writing, Arabic language, Kufic writing, madrasa

Киришүү

Ааламдашкан алкакта жашап жаткан кыргыз коомунда жазуу маселеси боюнча бир катар ойлор айтылып келүүдө. Кыргыз эли жашап өткөн тарыхтан белгилүү болгондой, биздин өлкө үч ирет жазуу алфавитин алмаштырган. Эң алгачкы алфавит катары араб алфавитин колдонуп келишкендиги маалым. Бул алфавит менен канчалаган элдин сабаты жоюулуп, бир катар китептер басмадан чыккан. Бирок, көп убакыт өтпөй араб алфавитинин ордуна латын алфавити киргизилген. Анын негизги себептеринин бири катары полиграфия ишиндеги татаалдыктар көрсөтүлгөн.

Изилдөө бөлүгү. Араб алфавитинин өнүгүү тарыхын бир нече изилдөөчүлөр изилдегендиги маалым. Бирок, Ата мекендик тарыхта бул багыттагы маалыматтарга толуктоолор зарыл экендигин белгилей кетүүгө болот. Ошондуктан, бул илимий макала чет өлкөлүк маалыматтарга таянуу менен даярдалгандыгын белгилей кетели. Илимий адабияттарды талдоонун натыйжасында табылган тарыхый маалыматтардын мамлекеттик тилдеги котормосун сунуштасак: «Алгач араб алфавити тууралуу токтололу. Исламга чейинки арабдар өз алфавитин I кылымдагы Набатей туугандарынан алышкан. Набатей алфавити арамей тилинен келип чыккан жана андан жазуудагы ырааттуулугу менен айырмаланган. Араб алфавити, алгач анча таралган эмес, исламдын пайда болушу менен Арабий жарым аралынын чегинен тышкары жактарда да белгилүү болуп калды, мындан тышкары ал ислам менен кирсе дагы жергиликтүү алфавиттин таасири астында болгон. Мисалы, Гежаста кеңири тараган араб алфавитинин өзгөчө кол жазмасы куфик (куфическим) деп аталды. Ал Сирия алфавитинин таасири астында иштелип чыккан жана "насх" деп аталган дагы бир жазуу формасы Египетте жана Африканын айрым жерлеринде таркатылып, Набатей алфавитинин таасири астында иштелип чыккан. (Мурда «насх» куфикалык кол жазмадан келип чыккан деген пикир болгон. Бирок акыркы убакта европалык окумуштуулар эки кол жазма тең өз алдынча иштелип чыкканын аныкташкан; мындан тышкары, куфалык жазуу Куфе шаары негизделгенге чейин эле пайда болгон жана бул жазуу Куфе шаарында күчтүү жайылгандыктан гана ушундай ат берилген» - дейт [1, 2 б.]). Кийинки маалыматта: «Араб алфавити башка өлкөлөрдө деле ушундай эле көрүнүштө болгон. Персияда Араб алфавитине зенд жана пехлев алфавиттери таасир этет, ошонун аркасында Персияда «талики» жана «шикаста» деп аталган эки өзгөчө кол жазма пайда боло тургандыгы» баяндалат [2, 2 б.]. Андан ары: «Түркстанда араб алфавити пайда болгонго чейин уйгур алфавити колдонулуп келген, жана ал араб жазуусунун кирүүсүнө чоң таасир тийгизген мунун аркасында Түркстанда араб жазуусунун «дивани» деп аталган жаңы араб жазмасы иштелип чыккандыгы» [1, 2-б.] айтылса: «Индияда ал «кежрати» деп аталган өзгөртүлгөн санскрит жазуусунун таасири астында калат. Сөз менен айтканда араб алфавити бир канча убакыт тарагандан кийин ар кандай формада, ар кандай кол жазмада пайда болот, бул маселени изилдөөчүлөрдүн айтымында, алардын саны 30га жетет, алардан биз билгенибиз 13. Бизге жеткен үлгүлөргө караганда, араб жазуусунун көпчүлүк кол жазмаларын түрк элдери иштеп чыгышкан. Бирок бул кол жазмалардын бири да эч кандай жеңилдик бербейт. Жазуу байланышынын реформасы, биз жогоруда белгилегендей, арабдарга эмес, алардын туугандарына (сородичей) - набатейлерге таандык болгон. Арабдар, баарынан мурда, алфавиттин алты тамгадан турган толуктоосуна ээ. Белгилүү болгондой, бардык семитикалык алфавит 22 тамга болгон. Араб алфавити, семитикалык алфавиттердин бири катары, алгач 22 тамгадан туруп, кийинки алты тамга менен 28 болуп, араб алфавити семитикалык алфавиттен айырмалангандыгы» [3, 2-б.] белгиленет.

Ф.Агазаде, К.Каракашлы: «Арабдар өз алфавитин алты жаңы тамга менен толуктап, чындыгында, бир дагы жаңы сүрөт ойлоп тапкан эмес, бирок жаңы тамгалар фонетикалык байланышта болгон эски тамгалардын фигуралары үчүн кабыл алынган: болжол менен окшош айтылышы бар жаңы тамгалар фонетикалык байланышта болгон эски тамгалардын фигураларын чекиттердин саны боюнча гана бири-биринен айырмалап бөлүшөт. Андан ары перстер менен түрктөр өз кезегинде араб алфавитин өздөрүнүн жаңы тамгалары менен толуктай башташты. Алар дагы алар үчүн жаңы графемаларды киргизишкен жок, башка чекиттердин айкалышы менен тектеш тыбыштардын тамгаларынын сүрөттөрүн колдонушту. Бир жагынан арабдардын өздөрү, экинчи жагынан перстер жана түрктөр тарабынан жасалган исламга чейинки араб тилинин бардык тыбыштары, толуктоолору семит тилинин муктаждыктары үчүн келип чыгып, ал араб, айрыкча, перс жана түрк тилдеринде бардык үндөрдү чагылдырган эмес. Ошентип, араб алфавитинин биринчи реформасы-бул араб алфавитинде колдонулган тилдердин талабы боюнча жасалган ар кандай толуктоолордон турат. Эми араб алфавитиндеги мындан аркы реформаларды карайлы. Ислам доорундагы араб алфавитинин палеографиясында биринчи орунду белгилүү 28 тамгадан турган куфикалык жазуу ээлейт. Демек, өз ара айырмаланып турган 28 өзүнчө графема болушу керек. Бирок куфикалык алфавитте андан кийин эч кандай чекит жана башка диакритикалык белгилер болгон эмес, бирок андан тышкары ал өз алдынча фигураларга да жакыр болгон. Кээде куфикалык жазуунун эки, ал тургай үч тамгасы бир гана көрүнүштө болгон. Аны өтө таланттуу окурман гана айырмалай алган» [3, 4-б.] дешет.

Автор сунуштаган таблицада: «Куф алфавитинин 28 тамгасында 16 гана сүрөт болгонун көрүүгө болот (ал кезде чекиттер болгон эмес). Ошол кездеги окурман божомолдорго жана тилди терең билүүгө таянып, тигил же бул сүрөттөлүштү кайсы үн билдирерин аныктай алган. Перстер менен түрктөр үчүн араб тили чет тили деп эсептелип, куфикалык жазууну туура окуудан ажырай башташты. Бул жагдай Куранда айтылган ислам окууларын жайылтуу милдети деп эсептеген ошол кездеги халифтер баштаган араб диниятчыларын тынчсыздандырган. Куранды жана өкмөттүн ар кандай буйруктарын окууда сабаттуу адамдардын эмгегин жеңилдетүү керек болчу. Мына, окурмандардын эмгегин жеңилдетүү максатында хижраттын биринчи кылымында, тактап айтканда Халиф Абдул-Маликабин-Мирвандын башкаруусунда куфий жазуу реформасы ишке ашкан. окшош тамгалар бири-биринен айырмаланып тургандай кылып араб алфавитин түзүш керек. Бул жерде эң рационалдуу чара алфавитке өз алдынча сүрөттөлүштөрү жок 12 тыбыш үчүн жаңы фигураларды киргизүү болмок. Бирок реформаторлор, үстүңкү жана астыңкы саптардан башка эч нерсе ойлоп таба алышкан жок жана бирден үчкө чейинки чекит коюу аркылуу, тамгалардын үстүндө же астында, окшош тамгаларды бири-биринен айырмалоого болот деген жыйынтыкка келишти. Ошентип, Абдул-Малик халифтин тушунда биринчи жолу бул мезгилге чейин болбогон араб алфавитинин чекиттери пайда болгондугу» [4], «чекиттер пайда болгондон кийин, араб тексттерин окуу кыйла жеңилдеди, бирок бул жеңилдик табигый арабдарга чоң пайда алып келди. Ал эми башка элдерге, мисалы, түрктөргө, перстерге жана башкаларга токтолсок, алар үчүн чекиттерди киргизүү жарым-жартылай гана пайдалуу болгон, тактап айтканда, үнсүздөрдүн бөлүгү боюнча, бирок араб алфавитинде үндүү тамгалардын жоктугу, бул жөнүндө төмөндө сөз кылабыз, аларга туура окууга багыт бербегендиги» [3, 5-б.] айтылат.

Чындыгында дейт автор: «Ошол кездеги араб алфавити жалаң гана үнсүз тамгалардан турган. Бир гана араб алфавити эмес, бардык семитикалык алфавит, алардын катарына араб тили да кирет, бир гана үнсүз тамгалардан турган (ал кезде диакритикалык белгилер болгон эмес). Байыркы арабдар үндүү тыбыштар үчүн атайын белгилерди түзүүнүн зарылдыгын сезишкен эмес. Балким, өз эне тилин мыкты билген араб сөздүн тигил же бул түрүн туура айтууда, сөз айкашында (азыраак) ката кетирбейт. Араб тили эне тили болбогон бардык чет элдиктер таптакыр башкача абалда болушкан. Алардын үндүү тамгалары жок мындай сөздөрдү туура окушу таптакыр мүмкүн эмес болчу. Чет элдиктердин саны буга чейин көп болгон жана бул сан жыл сайын жана барган сайын көбөйүп келе берген. Мына ушундай чет элдиктер үчүн үндүү тамгалары жок жазуу окуу өтө оор болгон. Бул чет элдиктер исламды кабыл алып, куран окуп, араб тилинде дуба кылууга милдеттүү болушкан. Албетте, алар куранды туура эмес окуп, ошол кездеги жалпы-халифаттык мамлекеттик тил деп эсептелген араб тилин одоно бурмалашкан. Бул абал араб тилинин колдоочу халифтерин курандын тили катары катуу тынчсыздандырган. Кайрадан реформага муктаждык пайда болду. Жаңы реформа жасалышы керек болчу. Арабдар бир жагынан, чет элдиктердин эмгегин жеңилдете турган реформа жасоону, экинчи жагынан үнсүз тамгалардын байыркы түзүлүшүн сөз менен сактап калууну каалашкан. Мында деле, жогорку жана төмөнкү саптардан (менимче харакат) башка эч нерсе ойлоп табылган жок. Эми араб алфавитинде белгилер (фатха, дамма, касара, танвинанын үч роду, джазм, шадда, (ташдид) медр жана хамза) пайда болду. Бул белгилердин автору ким болгон-бул маселе тарыхта азырынча талаштуу, ал тургай түшүнүксүз бойдон калууда. Айрым чыгыш тарыхчыларынын көз карашы боюнча аталган белгилердин автору-белгилүү араб полководеци-деспот Ходжаж-бини-Юсиф-ел-Секефи. Бул белгилерди киргизгенден кийин, Куран жана араб тилинде жазылган башка адабияттарды окуу сырттан келгендерге, анын ичинде перстер менен түрктөргө да жеткиликтүү болду. Андан кийин арабдар дагы бир реформа жасашты, бул акыркы реформа» [3, 6-б.] – деген.

Кийинки маалыматта: «Бул реформа алфавиттин тамгаларынын эски ордун өзгөртүүдөн турган. Арабдар чекиттерди жана башка диакритикалык белгилерди жүргүзгөндөн кийин, араб алфавити башка семитикалык алфавиттерден айырмаланат. Ошентип, ал барган сайын көбүрөөк бөлүнө баштады. Бул бөлүнүү тамгалардын эски жайгашкан жери өзгөртүлгөндөн кийин өтө байкалган. Тамгалардын жаңы жайгашкан жери, тамгалар жалпы белгилерге ээ болгон, бирок чекиттердин саны боюнча гана айырмалангандар бир катарга топтоштурулган, ал эми мурда чекит коюлбаган тамгалар алфавиттин ар жерине жайгашкан болчу. Балдар тамгалардагы окшош тамгаларды оңой жаттап алышы үчүн, тамгалардын жаңы жайгашуусуна педагогикалык ой-жүгүртүү эске алынган. Жаңы тамгалардын авторлору Абдул-Малик халифтин доорунда жашашкан Нозр-бини-Асим жана Яхя-бени-Емер» [5, 131-б.] экендиги айтылса, «Жаңы жайгашуу кабыл алынгандан кийин, араб алфавити семитикалык алфавиттердин иреттик жайгашуу тутумунан алыстап кетти. Арабдар жасаган бул өзгөрүүлөр жана реформалар араб алфавитинин бөлүнүшүнө себеп болгон[3, 7-б.] – деп токтолот автор.

Полиграфия искусствосундагы араб алфавитине токтолгон автор: «Ислам жайылган өлкөлөрдө араб алфавитине муктаждык башкаруучу таптын, диний жана өкмөттүк муктаждыктарын канааттандыруу үчүн алфавит керек болгондой сезилген. Бирок кийин тигил же бул өлкөнүн коомдук-экономикалык жана маданий-агартуу муктаждыктарынын өнүгүшү менен мектептерге муктаждык сезиле баштайт. Ошентип, «медресе» деген ат менен белгилүү мектептер пайда болот. Бул мектептер сандык жактан өтө чектелген, негизинен борборлордо:

Багдадда, Кордовада, Самаркандда жана башка шаарларда ачылат. Окумуштуулар жана акындар пайда болот. Ошентип, сабаттуулук жайылып кеткендей, бирок ал эч качан ислам өлкөлөрүндө миллиондогон крестьян-дыйкандардын өзөгү деп эсептелген эмгекчилер массасынын таянычы (достояния) боло алган эмес. Биз бардык жерде мүмкүн болгон обочолонгон учурлар жөнүндө айтып жаткан жокпуз. Араб алфавити жогоруда саналып өткөндөй бардык реформаларга дуушар болгон, Биринчи жана орто кылымдардагы исламдын эски патриархалдык түзүлүшүнүн муктаждыктарын канааттандыра баштады. эгерде ушул мезгилде Батыштын маданияты технология жана өнөр жай жаатында жаңы ачылыштарды жасабаса, бул ислам өлкөлөрү үчүн жана жаңы кылымдарда да канааттандыруу болушу мүмкүн эле. Европа элдеринин алфавиттери кандайдыр бир деңгээлде техниканын жана өнөр жайдын, негизинен Полиграфиянын кезектеги маселелеринин талаптарына ылайыкташтырылган, ал эми араб алфавити исламдын жайылышынын биринчи кылымдарында жүргүзүлгөн реформалардан ары жылган жок, ошондуктан техника менен араб алфавитинин талаптарынын ортосунда ажырым пайда болду. Бул шайкештик эмнеден турган? Бул араб алфавити узак убакыт бою басмакананын шарттарына ылайыкташа алган эмес, ал эми бул мезгилде Европада бул көрүнүш (басмакана) болгон. Мурда, китеп басып чыгара элек кезде, китептер кол менен жазылган. Мындай китептерди жазуу, көчүрүп жазуу үчүн көп убакыт талап кылынган жана мындай китептер өтө кымбат болгон. Ошондуктан китептер бай жана күчтүү адамдар, же чоң жана белгилүү шаарлардын китепканаларында болгон: Багдад, Дамаск, Исфаган жана башка ири шаарлардын» [3, 8-б.] -дейт.

Кийинки маалыматта: «Ал убакта китептер сейрек болгон жана ар бир эле адамдын менчиги болуп санала бербегендиги айкын көрүнүп турат. Албетте, мындай кымбат жана сейрек китептер менен калктын маданий деңгээл өтө жогору болушу мүмкүн эмес. 1450-жылы, б.а. 478 жыл мурда биринчи басмакананы ачкан Иван Гуттенберг ойлоп тапкан китеп басып чыгаруу пайда болот. Мына, адамзат үчүн баалуу болгон бул ойлоп табуудан кийин, ким алфавитин китеп басып чыгаруунун техникалык шарттарына ылайыкташтыра алса, ал адабиятын көбүрөөк китептер менен байыта алат. Тарых көрсөткөндөй, араб алфавити басмадан кеч чыккан. Мисалы, биринчи жолу басылып чыккан орус китеби 1563-жылы пайда болгон, ал эми Константинополдогу биринчи түрк басмаканасы 1727-жылы ачылгандыгы» [6, 144-б.], бирок: «Негедир биринчи түрк гезити 1830-жылы, башкача айтканда, жүз жыл кийин гана чыга баштагандыгы» [7], «Вена китепканаларында 1568-жылдын датасы белгиленген айрым европалык гезиттердин нускалары сакталгандыгы» [8, 196-б.] кездешет. Демек, «түрк гезиттери европалыктарга караганда 250 жыл кеч чыга баштаган. Араб алфавитинин басма сөзү ушундай жол менен эки жарым кылымдан ашык кечигип келген. Баса, Константинополдо биринчи басмакананы Ибрагим Муттафарик деген ат менен исламды кабыл алган венгриялык христиан ачкандыгы [9, 582-Б] да тарых беттеринен табылып, ал Шейх-ул-исламдын типография ачуу фатвасын алган, ошого карабастан фанаттык диниятчылар тарабынан түртүлгөн эл басмакананы шариятка татыксыз иш катары таш бараңга алган. Андан кийин, узак убакыт бою Константинополдо Иоганнес Мухандисян аттуу дагы бир христиан-армян кайрадан баштаган түрк басмаканасы болгон эмес. Басмакананын (китеп басып чыгаруунун (книгопечатания)) пайда болушу тигил же бул алфавитти колдонгон элдердин көңүлүн бурду. Мурда европалык алфавиттер полиграфия (книгопечатания) шарттарына ылайыкташкан. Анан ошол эле европалыктар Чыгыш алфавитинде иштей башташты. Буга байланыштуу Рим шаарында жана Европанын башка чоң шаарларында бир нерсе жасалды: мисалы, германиялык

ориенталист А. Мюллер Лондондо 10 жыл иштеген жана бул убакыттын ичинде ал ар кайсы өлкөлөрдө, анын ичинде Чыгышта колдонулган 60тай ар кандай алфавиттерди типографиялык технологияга ылайыкташтыргандыгы» [9, 582-б] белгилүү болду.

Кийинки маалымат боюнча: «Ал 1694-жылы араб алфавити басмага ылайыкташа элек, бирок, аракеттер жаралып жаткан кезде көз жумган. Араб алфавитинде 30га чейин түрдүү кол жазма бар экенин билебиз. Араб алфавитинин 30га чейин түрдүү кол жазмалары бар экенин билебиз, алардын бири да типографиялык техникага толук берилген эмес, анткени бул алфавиттин тамгалары жанаша жүрбөсө, анда бир тамга үстүндө же астында орун алган, же анын сүйрү бөлүгүндө жашырган (курсагында айтылгандай). Бул жагынан өзгөчө башаламандык менен айырмаланган түрлөр «дивани» жана «рейханш» деп аталат. Бул жазуулар графиканын эч кандай мыйзамдарына баш ийген эмес; аздыр-көптүр калган түрлөргө баш ийген эмес. Ошондуктан перс реформатору Мирза Мелкум-хан төмөндө сөз боло турган реформа тууралуу мындай дейт: «Биздин тамгалардын белгилүү бир оруну жок. Башка элдердин жазууларында айрым тамгалар сапка, ал эми башкалары анын үстүнө же астына коюлат. Бирок биздин жазууларда, айрыкча «шикаста», «дивани» жана «сулс» тамгаларында белгилүү орундар жок. Алардын жерлери жазуучунун каалоосуна жана табитине жараша болот, ал бир тамганы экинчи тамгага тыгып же курсагына катып кое алат» [10, 36-б.].

Ошондуктан дейт автор: «Ушул үлгүлөрдүн биринин үлгүсүнө тамгаларды түшүрүү бир топ оор иш болуп калды. Акыр-аягы, «Насх» деп аталган колжазманы техниканын талаптарына аздыр-көптүр ылайыктуу деп чечүү чечими кабыл алынды. Белгилүү болгондой, насхта ар бир сөздүн акыркы тамгасы бир аз узарып жазылат же илгичке оролот. Бул каллиграфиялык ыкма окурманга бир сөздү экинчисинен айырмалоону жеңилдетүү үчүн колдонулган. Ошентип, сөздүн ар кайсы бөлүктөрүндөгү бир эле тамга ар кандай чоңдукка же формага ээ болгон. Ошондуктан, ар бир тамга үчүн төрт (кээ бирлери үчүн эки) форманы куюу керек болчу: сөздүн башында, ортосунда жана аягында, андан кийин дагы эле өз алдынча форма. Мына ушинтип типографияда бир тамга үчүн төрт форма пайда болгон. Андан ары сөз болуп жаткан реформалар менен эсептешүүгө туура келди. Маселе чекиттер менен абдан жөнөкөй чечилди: алар кайрылган тамгалар менен бирге жайгаштырууну чечишти. Бул ийгиликтүү болду. Бирок башка диакритикалык белгилерди тамгалар менен кошо ыргытып (жайгаштырып) жиберүү өтө эле татаал нерседей сезилди. Андан кийин ар бир тамганы төрт түргө гана эмес, ар бир түрдү ар бир диакритикалык белги менен өзүнчө куюш керек болчу. Бул ар бир тамга үчүн 36 өзүнчө форма болмок (ал эми кээ бирөөлөр үчүн 18)» [3, 10-б] – деген пикирин билдирет.

Ф. Агазаде, К. Каракашлы: «Ар бир тамга 36 же 18 уядан турган мындай типографиялык кассаны иштетүү таптакыр мүмкүн эместей көрүнгөн. Андан кийин диакритикалык белгилерди тамгалардан өзүнчө жайгаштыруу (ыргытуу) чечими кабыл алынды. Ушундай өзүнчө белгилер менен басмаканада иштеген терүүчүгө үч жолу (үчтүк) терүү тапшырылган: 1) жазуу саптарынын ядросун түзгөн тамгалардын жыйындысы; 2) жазуу саптарынын үстүнө 3) акырында жазуу саптарынын алдындагы белгиледи терүү. Терүүчү үчүн мындай үч эселенген эмгек-бул тозок иши, айрыкча кичинекей, араң байкалган диакритикалык белгилердин жыйындысын жазуу тозок болгон. Мындай талыкпаган эмгек Куран жана башка диний китептердин топтомуна гана тиешелүү болгон. Терүүчүнүн эмгегин жеңилдетүү үчүн жана бул аркылуу басма өндүрүшүнүн өздүк наркын төмөндөтүү үчүн бир гана тамгаларды терүүгө жана диакритикалык белгилердин топтомун жоюуга туура келди. Буга жарандык

кодекстерде жана жазуучулардын адабий чыгармаларында жол берилген. Ошентип, окуу процессин жеңилдетүү максатында арабдар киргизген диакритикалык белгилер басма ишинин техникалык талаптарына жооп бере алган жок. Жана көп тоскоолдуктардан кийин, алар светтик мүнөздөгү чыгармалардын жыйындысынан ыргытылышы керек болчу. Мына ушундай шарттар түрк-татар өлкөлөрүндө эки кылымдан кечиккен басма ишине араб алфавитин узак убакытка чейин колдонууга тоскоол болгон. Жарандык тексттердин топтомдорунда диакритикалык белгилер жоюлган. Муну менен сөздөр үндүү тамгаларсыз жазылган жакшы илгерки заманга кайтуу болду. Ошентип, араб алфавити үндүү тамгаларды жаратууга жана аларды типографиялык техникага киргизүүгө мүмкүнчүлүк берген жок. Эски түрк грамматикаларында «орфографиялык тамгалар» деп аталган бир нече үндүү тамгаларга байланыштуу биз өзгөчө сүйлөйбүз. Андан кийин тажрыйба көрсөткөндөй, арабдар окууну жеңилдетүү максатында киргизген чекиттер көпчүлүк учурда басмакананын чабуулуна туруштук бере албайт, алар көп учурда сынып, анан тамгалар башка тыбыштык мааниге ээ болот (Мындай көрүнүштүн мисалдары менин китебимде: «эмне үчүн араб тамгалары түрк тилине жарабайт» деген аталышта, түрк тилиндеги 100-бетте, Баку, 1923-ж.). Андан ары араб алфавитинде башка техникалык карама-каршылыктар бар, алардын деталдуу маалыматты биз башка жерде козгойбуз» [3, 11-б.] деген пикири менен жыйынтыктасак, араб алфавитинин реформалануу тарыхынын узактыгынан жана илимий изилдөөбүздүн улануусунан кабар берет.

Корутунду бөлүгү. Жыйынтыктап айтканда, карт тарых барактарында, китепкана текчелеринде катылып жаткан тарыхый маалыматтарды талдоо менен араб алфавитинин алгачкы ирет реформалануусу тууралуу маалыматтарды илимий талдоодон өткөрдүк. Бул маалыматтарга ылайык, араб алфавити алгач жаралган мезгилден тарта олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болбостон, толуктоолор менен коштолгондугун байкадык. Араб тамгаларынын жазылуу жана окулуусундагы татаалдыктарга карабастан, азыркы мезгилге чейин өз актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгынын себептери шарттуу түрдө белгиленип, бир мезгилде кыргыз эли колдонгон араб тамгасынын пайда болуу тарыхы, анын бир нече ирет өзгөрүүгө дуушар болуу себептери туралуу да сөз козголду. Мындай себептердин негиздүүлөрүнүн бири катары басмадан чыгаруу ишиндеги үч ирет кайталануучу татаалдыктар саналды.

Колдонулган адабияттар

1. Шницер. Иллюстрация всеобщая история письма.- 138б.// Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
2. Мухаммед-Фуад. История почерков на тюрском языке, 15-бетте.// Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
3. Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.

4. В европейских источниках мы не нашли указания о том, кто является автором арабских диакритических знаков. В энциклопедическом словаре Сами-бея (т. III стр. 1929 г.), есть ссылка на некоего Хаджаж-бин-Юсуфа. Все это историей пока не установлена.
5. Неджаб Асим: “Некоторые соображения об алфавите” Университетский журнал, №3, стр. 131, на тюркском языке. // Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф. Агазаде, К. Каракашлы – Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
6. Эггер Э. История книги от ее появления до наших дней : пер. с 3-го фр. изд. : с примеч. пер. / Эмиль Эггер. — СПб: Тип. М. А. Хана, 1882. — 4., 244 с. То же. — СПб. : Тип. И. М. Комелова., 1900. — [2], 243 с.
7. Саламон Л. Всеобщая история прессы // История печати: антология. М: Аспект Пресс, 2001;
8. Пресса на арабском языке создана в 1821 г., когда в Египте было первое книгопечатание (Большая советская энциклопедия т. III, 196-б.
9. “Энциклопедия” Сами-Бея на турецком языке, т. 1, 582-б.
10. Шейх и визирь на тюркском языке 36с. // Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф. Агазаде, К. Каракашлы–Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
11. Таирова, А. Ш. Арабописьменная графика на территории Кыргызстана в XI - XVIII вв. (на основе публикации эпиграфистов по изучению территории Кыргызстана) / А. Ш. Таирова // Вопросы востоковедения. – 2023. – № 1. – С. 96-105. – DOI 10.52754/16948653_2023_1_12. – EDN QJBEGW.
12. Таирова, А. Ш. Вклад отечественного лингвиста К. Тыныстанова в исследование арабографики кыргызской письменности / А. Ш. Таирова // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 1. – С. 88-95. – DOI 10.52754/16948653_2024_1_11. – EDN DDWCIN.
13. Мурзакметов, А. К. Араб адабиятынын кыргыз фольклорундагы элементтери / А. К. Мурзакметов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2024. – No. 2(4). – P. 41-50. – DOI 10.52754/16948874_2024_2(4)_5. – EDN WGMBUZ.
14. Таирова, А. Ш. Эволюция арабской грамматики от классического до современного / А. Ш. Таирова, Ф. Сагындык Кызы // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 2. – С. 40-48. – DOI 10.52754/16948653_2024_2_5. – EDN KYUXOK.